

SERIA HISTORIAE DIOECESIS
QUINQUEECCLESIENSIS XVII.

**EGYHÁZI TÁRSADALOM
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN
A 16. SZÁZADBAN**

Kiadja a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola
Pécsi Egyháztörténeti Intézet
7625 Pécs, Hunyadi J. u. 11.
www.pphf.hu

PHF
34

Jelen kötet a 2016. szeptember 15–16-án a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola által rendezett egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelenését az NKA támogatta.

A kötetet szerkesztette:
VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR

ISBN 978-615-5579-15-8

ISSN 1787-5161

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár
Felelős kiadó: Dr. Kovács Gusztáv

Pécs, 2017

TARTALOM

VARGA Szabolcs	Előszó	7
C. TÓTH Norbert	A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz?	11
ERDÉLYI Gabriella	Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején	35
FEDELES Tamás	Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén (1516–1523)	51
NEMES Gábor	Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után	105
CSEPREGI Zoltán	A magyarországi reformáció első nemzedéke: családi háttér – tanulmányok – papszentelés	135
H. NÉMETH István	Felekezetváltás vagy együttélés. A szabad királyi városok katolikus egyházainak sorsa. Egy kutatási projekt első eredményei	157
KUZMA Dóra	A lutheri reformáció térhódításának néhány kérdése Besztercebánya példáján keresztül	175
MOLNÁR Dávid	A magyar egyházi közép- és felsőréteg itáliai egyetemjárása a 16. században	185
TÜSKÉS Anna	Magyarországi klerikusok a bécsi egyetemen a 16. században	211
SIPTÁR Dániel	Szerzetesség a 16. századi Magyarországon	233
F. ROMHÁNYI Beatrix	A középkori Magyar Királyság kolostorhálózatának sorsa az újkor hajnalán. A bencések és a ciszterciek példája	253
FAZEKAS István	Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 16. században	271

KENYERES István	Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagy sorsa a 16. századi Magyar Királyságban	293
MIKÓ Árpád	Főpapi kincstárak a 16. század második felében Magyarországon	319
KISS FARKAS Gábor	Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulságai	331
GÁBOR Csilla	Katolikus–protestáns hitviták anyanyelven a 16. század derekán: témák, érvek, nyelvi kísérletek	373
KASZA Péter	Főpap történetírók a 16. században	393
TÓTH Gergely	A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban	409

A MELLŐZÉSTŐL A HITVITÁKON ÁT A NAGY EGYHÁZTÖRTÉNETEKIG: A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ A 16–18. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A mellőzés kora. A honi reformáció és a 16. századi történetírás

„Mielőtt erre az országgyűlésre elindultam volna, megszólított engem Pethő Gábor úr atyaságtok nevében, hogy amennyiben ismert előttem, akkor jelezzem atyaságtoknak, mikor támadta meg először a lutheri eretnokség Magyarországot, és mi módon burjánzott el annyira; azt gondolja ugyanis, hogy előttem ez nem lehet rejtély, lévén hogy már elég idős vagyok, és gyermekkorom kezdetétől emberek közt forogtam.”¹ Istvánffy Miklós nádori helytartó írta válaszul ezeket a sorokat 1605. február 1-jén Pázmány Péternek, ekkoriban a grazi jezsuita egyetem tanárának. A későbbi érsek éppen a *Tíz bizonyoságon* dolgozott, amelyben a protestáns tanok cáfolatát kívánta előadni, s ezért szeretett volna tisztában lenni azzal, hogy a reformáció egyáltalán hogyan ment végbe az országban – csak hogy ennek megismeréséhez láthatóan nem talált semmilyen kútfőt. Így kénytelen volt a sokat látott Istvánffyhoz fordulni Pethő Gáboron keresztül.²

Valóban, ha végigtekintünk 16. századi történeti irodalmunkon, azt láthatjuk, hogy a korabeli művekben – néhány apró utaláson kívül – nincs szó a magyarországi reformáció lezajlásáról. Pázmány hiába vette volna kézbe a két Zsámboky-féle Bonfini-kiadást, annak 16. századra vonatkozó kiegészítéseivel együtt; hiába lapozta volna fel Forgách Ferenc vagy Brutus kéziratos históriáját; de a kálvinista Benczédi Székely István krónikáját is

¹ „*Ante, quam ad haec comitia iter instituissim, admonuit me dominus Gabriel Peteo nomine paternitatis vestrae, ut si mihi constaret, quo primum tempore haeresis Lutherana Ungariam invasisset, et quo modo tantum incrementi cepisset, paternitati vestrae significarem, id quod me iam natu grandiorem et ab ineunte pueritia in luce hominum versatum latere non posse existimaret.*” A levél kritikai kiadása és fordítása: NAGY Gábor: *Irreperunt. Istvánffy Miklós levele Pázmány Péterhez a hitújítás magyarországi kezdeteiről.* Gesta 6. (2006/1) 85–90. Az idézett helyet lásd uo. 86–87.; Nagy Gábor fordítását lásd uo. 88. (Fordításunk ez alapján készült.)

² Istvánffy levelére és Pázmány vonatkozó műveire még lásd alább.

feleslegesen bogarászta volna (aki szól ugyan az *egyetemes*, de nem a *magyar* reformációról).³ Sőt, az ugyancsak református erdélyi történetírók, Baranyai Decsi János és Szamosközy munkái sem lettek volna Pázmány segítségére, ha esetleg eljutnak hozzá. A világi történetírásra a 17. században továbbra is jellemző ez a mellőzés. Nem ír a reformációról és a reformátorokról részletesen Istvánffy Miklós – dacára annak, hogy ismertetést készített róla Pázmánynak! –, sem az evangélikus Révay Péter nagy országtörténetében, a *De Monarchiában*, de ugyanúgy nem tárgyalja Bethlen Farkas vagy éppen Nadányi János sem, tehát azok, akik ekkoriban tárgyalták a 16. századi történelmünket.

Nagyon érdekes kérdésnek tartom, hogy mi az oka ennek a szinte tökéletes mellőzésnek, azaz mi áll a mögött, hogy a magyar történeti hagyományból egy bő évszázadig kimaradt a reformáció eseménysora. Úgy vélem, a magyarázat az lehet, hogy a reformáció fegyveres konfliktus nélkül, békésen terjedt el Magyarországon és Erdélyben, viszont a felekezetszerveződés csak lassan indult meg – ezért a régi egyház keretei meglazultak ugyan, de nem estek szét.⁴ Másként fogalmazva, a protestantizmus honi térnyerése egy elhúzódó, viszonylag erőszakmentes folyamat volt, amelynek végkifejlete még nem volt világosan látható. Voltak ellenben olyan események, amelyek azonnal és tragikus módon éreztették a hatásukat (Mohács és II. Lajos halála, a belháború, az ország két- majd három részre szakadása, Buda eleste stb.), és a történetírók figyelme elsősorban ezek felé fordult.

Természetesen a mellőzés okait tovább lehet árnyalni, ha az egyes historikusokra jobban ráközelítünk. A katolikus szerzők esetében – gondolva itt Forgáchra, vagy éppen Verancsics Antalra, a későbbiek közül pedig

³ Benczédi Székely a magyar történelemmel kapcsolatban nem a reformáció korának elbeszélésekor juttatta kifejezésre protestáns elveit, hanem Szent István király történelmi szerepének negatív megítélésekor. Lásd BENCZÉDI SZÉKELY István: *Chronica ez vilagnac jeles dolgairól*. Craccoba, 1559. 159v. A szöveghelyre lásd SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidőszemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, 2006. 74–75.; TÓTH Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. Budapest, 2016. 78–79. A szerzőre még lásd PÉTER Katalin: *Az első magyar világkrónika szerzője, Benczédi Székely István*. In: *Uő: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1995. 66–76.

⁴ A honi reformáció első századára a lassú konfesszionalizáció, a régi katolikus liturgia hosszú továbbélése, és protestáns részről a katolikus egyházi hatóságokkal való többé-kevésbé kiegyensúlyozott viszony fenntartása volt a jellemző. Lásd PÉTER Katalin: *A reformáció. Kényszer vagy választás?* Budapest, 2004. 80–86.; a katolikus hatóságokkal való status quo fenntartására (a szepesi prépost és a szepességi lelkészek példáján) lásd SEBŐK Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*. (Mikrotörténelem 1.) Budapest, 2007. 94–97, 137–148.

Istvánffyra – egyfajta tabusításról is szó lehet: az „eretnek” tanok terjedése és követőinek gyarapodása akkora skandallum lehetett szemükben, hogy inkább tudatosan kerültek annak tárgyalását. A protestáns szerzők közül egyesek az általuk betöltött posztok, illetve mecénásuk miatt nem írhattak a reformációról – így a „nikodémus” Zsámboky János, Miksa és Rudolf udvari történetírója –,⁵ mások pedig bizonyára azért nem, mert nagyon megosztó, „veszélyes” téma volt, és nem vállalták az ezzel járó kockázatot.⁶ Mindezen árnyalatok azonban nem kérdőjelezik meg fenti állításunkat, miszerint a magyarországi reformáció mint történelmi téma mellőzése mögött elsősorban annak békés honi elterjedése állhat, illetve az a tény, hogy egyéb háborús és politikai események elsőbbséget élveztek vele szemben az egyes történelmi művekben.

Feltételezésünket indirekt módon támogatja a külföldi összehasonlítás, vagyis ama államok korabeli históriájának vizsgálata, ahol már a 16. században megjelent a reformáció történelmi elbeszélése, illetve a protestáns egyháztörténet-írás. Ezekben az országokban ugyanis – a Magyar Királysággal ellentétben – a reformáció ügye igen hamar politikai konfliktusok, vallásüldözés, illetve fegyveres harc előidézője lett, vagyis nagyon gyorsan szükség volt a történetek megfelelő interpretációjára. Példának elég itt megemlíteni a Német-római Birodalmat és a Johann Sleidan által írt *Commentariit*; Franciaországot és a Jean Crespin által összeállított, hugenotta vértanúkat is tartalmazó mártirologiákat, illetve Angliát és John Foxe ugyancsak protestáns mártírokat – köztük számos angolt – tartalmazó munkáját.⁷ A reformáció ma-

⁵ Zsámboky nikodémus-voltára, azaz vallási színlelésére lásd ALMÁSI Gábor: *Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában*. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkor magyar politika szerepjátékai*. Szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó. Budapest, 2010. 33–66.

⁶ Lásd uo. 51–53. Az evangélikus Révay valószínűleg emiatt kerülte a témát, bár kései munkájában (*De Monarchia...*) már többször említi a törvényekkel megerősített szabad vallásgyakorlatot, illetve kikel a klérus és a Szentszék (múltbeli) túlkapásai ellen (mindazonáltal a honi reformációról egy szót sem ír!). Még lásd TÓTH Gergely: *Lutheránus országtörténet újszoitokus keretben: Révay Péter Monarchiája*. In: *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Szerk. UŐ. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes.) Budapest, 2014. 117–147, itt: 133–138.

⁷ Sleidanra és különösen a protestáns történelemszemléletre nagy befolyást gyakorló munkájára, a *Commentariite* lásd KESS, Alexandra: *Johann Sleidan and the Protestant Vision of History*. Aldershot, 2008. Ami a mártirologiákat illeti, ezekről újabban bőséges honi irodalom is rendel-

gyar hívei azonban a 16. században nem néztek szembe sem komolyabb politikai nyomásgyakorlással, sem üldöztetéssel, és még mártírjaik sem voltak.⁸ Így sem az ő oldalukról, sem a régi egyház részéről, sem pedig a világi történetírók felől nem mutatkozott még igény a honi reformáció eseményeinek feldolgozására.

Érdeemes még visszakanyarodni Istvánffy leveléhez, amelyben, bár meglehetősen röviden, de tájékoztatta Pázmány Pétert az „eretnkségek” magyarországi elterjedéséről. Az idős főúr szerint a lutheri tanok sikerében közrejátszott, hogy a főpapság nagy része elesett Mohácsnál, s világi emberek foglalták el a püspöki javakat (az egri püspökségét Perényi Péter, a nyitrai püspökségét Török Bálint stb.), ráadásul a két ellenkirály szemet hunyt e felett. Istvánffy meg tudott említeni reformátorokat is: elmondása szerint Perényi Péter magához hívta Kopácsi Istvánt és Sztárai Mihályt, míg Drágffy Gáspár Batizi Andrást és Dévai Mátyást támogatta. Általában nagy bajnak tartotta, hogy a főurak pártfogolták a hitújítókat. A kálvinizmus megjelenését is dokumentálta, külön említve Kálmáncsehi Sánta Mártont.⁹ Nagyon jellemző, hogy Istvánffy eme szegényes ismertetése Pázmány közvetítésével óriási karriert futott be, s még a 18. század elején is kimutatható hatása – amiből világosan kiderül, milyen kevés volt az, amit a 16. századi reformációról a korszakban tudtak.

kezésre áll, amely egyben tájékoztat a legfrissebb külföldi szakmunkákról is. Lásd KESERŰ Gizella: *Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia*. In: Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk. BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla. Kolozsvár, 2007. 313–332. Még lásd a vonatkozó tanulmányköteteket és a bennük lévő tanulmányokat: *Protestáns mártírológia a kora újkorban*. Szerk. CSORBA Dávid et alii. (Studia Litteraria 2012/3–4.) Debrecen, 2012.; *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Szerk. FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2015.

⁸ A II. Lajos idejében megalkotott lutheránus-ellenes törvényeket – különösen a hírhedt 1525. évi „Lutherani omnes comburantur” cikkelyt – elsodorta Mohács, és az utána jövő beháború, de 1526 előtti alkalmazásuk is kérdéses (a hírhedt *comburantur*-cikkely egyébként is csak néhány hónapig volt érvényben). Lásd CSEPREGI Zoltán: „Lutherani omnes comburantur”. *Legenda, források, rekonstrukció*. In: *Mártírium és emlékezet... i. m.* 30–40. Egészen Rudolf uralkodásának utolsó szakaszáig nem beszélhetünk Magyarországon a protestáns egyházak komolyabb korlátozásáról, még kevésbé protestánsüldözésről. A 16. század protestáns vértanúival kapcsolatban a libetbányai mártírok történeti hagyományának problémáira lásd újabban GUITMAN Barnabás: *A libetbányai vértanúk történetének szöveghagyománya*. In: *Mártírium és emlékezet... i. m.* 41–49. Az 1520-as évek egyéb – vélt vagy valós – lutheránus mártírjaira még lásd CSEPREGI: *Lutherani omnes comburantur... i. m.*

⁹ Lásd NAGY: *i. m.* 86–87.

A protestáns egyházi, teológiai irodalomban már a 16. század folyamán született egy-két olyan munka, amelyben megjelent a korszak megörökítésének az igénye – igaz, ezek még csak zsenge kezdemények voltak. Johann Honter, a neves nyomdász-író-hitújító *Reformatio ecclesiae Coronensis* című, 1543-ban megjelent munkája inkább apologetikus jellegű, s azt mutatja be a szerző, miként járt el hitéleti, dogmatikai és egyházszerkezési kérdésekben, amikor Brassó és a Barcaság reformációját végbevitte.¹⁰ Fontosabb ennél a mi szempontunkból Skaricza Máté munkája, aki Szegedi Kis István életét és tevékenységének állomásait mutatta be, igen jól adatolt és informatív életrajzában (1585) – ám műve csak meglehetősen késéssel épült bele a korszakkal kapcsolatos ismeretanyagba.¹¹ Ide kapcsolható még Sculteti Severinnek (?–1600), a felső-magyarországi öt szabad királyi városi egyházmegye esperesének, az ortodox lutheri tanok védelmezőjének *Admonitio brevis ad Christianos regni Ungarici* című, 1599-ben megjelent munkája, amelyben egészen az apostoloktól kezdi az egyháztörténetet, s folytatja egészen a saját koráig.¹² A motivációt nála az az elkeseredett szóbeli és írásbeli polémia adta, amely az ortodox lutheránusok és a filippista, illetve kálvinista tanok felé hajló lelkészek és pártfogóik között zajlott a

¹⁰ [HONTER, Johann:] *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae. Wittembergae, 1543.* Honterus művére, illetve a térség reformációjában betöltött szerepére lásd CSEPREGI Zoltán: *A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében.* In: *Honterus-émlékkönyv. Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban,* 1999. Budapest, 2001. 19–27.; CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján.* (Humanizmus és reformáció 34.) Budapest, 2013. 270–286.

¹¹ Matthaeus SCARICAEUS [SKARICZA Máté]: *Stephani Szegedini vita.* In: Stephanus SZEGEDINUS [SZEGEDI Kis István]: *Theologiae sincerae loci communes.* Basileae, 1585. α[6]r–γ[1]r. Skaricza Mátéra lásd ÁCS Pál: *Honfoglalók Ráckeven. Protestáns patriotizmus Skaricza Máté várostörténeti költeményében.* In: *Kálvin hagyományja. Református kulturális örökség a Duna mentén.* Szerk. FARBAKY Péter – KISS Réka. Kiállítási katalógus. Budapest, 2009. 37–41.; újabban, további irodalommal lásd Uő: *Skaricza Máté.* In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Szerk. KŐSZEGHY Péter – TAMÁS Zsuzsanna. I–XIV. Budapest, 2003–2014. (továbbiakban: MAMŰL) X. 336–339.

¹² SCULTETUS, Severinus: *Υπόμνημα sive admonitio brevis ad Christianos regni Ungarici cives de asserenda et retinenda veteri seu avita Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa.* Bártfa, 1599. A műre lásd újabban SEBŐK: *i. m.* 270.; Sculteti személyére lásd Uő: *Sculteti Severin.* In: MAMŰL X. 275–276. Még lásd a következő jegyzetet.

Szepességben¹³ – vagyis az egyháztörténet Scultetinél már argumentumként, az elbeszélő saját igazát alátámasztó narratívaként jelent meg.¹⁴

Egyháztörténet-kezdemények a 17. századi hitvitázó és teológiai iratokban

A 17. században a hitvitázó, teológiai művek szintjén már mind gyakrabban megjelent a reformáció emlékezete – katolikus és protestáns oldalon egyaránt. Ez részben Pázmánynak köszönhető, aki az Istvánffytól kapott információkat szinte az utolsó betűig közölte az 1605. évi *Tíz bizonyosság*ban, majd az 1613. évi *Kalauz*ban is – természetesen negatív kontextusban, mintegy a Mohács utáni zűrzavar gyászos következményeként láttatva a hitújítást.¹⁵ Vagyis ezáltal a reformáció kialakulását mintegy vitatémává tette. Pethő Gergely (1570 k.–1629 k.), a katolikus történetíró – a Pázmány kérését tolmácsoló Pethő Gábor testvére – szintén az Istvánffy által mondottakat ismételte

¹³ A *Formula Concordiae* miatt fellángolt küzdelemre – amelyből Sculteti is alaposan kivette a részét – lásd SEBŐK: i. m. 84–272.

¹⁴ Tarnai Andor a témával kapcsolatban megemlíti még Christian Schesaeusnak az erdélyi reformációról szóló *Oratióját*, a wittenbergi *coetus Ungaricus* anyakönyvének Laskai Csókás Péter általi publikálását, illetve Gönci Györgynek Felegyházi Tamás Újszövetség-fordítása elé írt bevezetőjét, amelyben név szerint felsorol számos magyarországi reformátort. Tarnai ezek alapján „teljesen új historiográfiái ágról”, illetve „egyháztörténet-írásról” beszél, amely ezekben a 16. század végi művekben öltött volna testet. Lásd TARNAI Andor: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*. In: Uő: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. (Historia Litteraria 16.) Budapest, 2004. 5–31, itt: 14. A jeles irodalomtörténész kijelentését a magunk részéről erős túlzásnak érezzük, hiszen ezek a művek – ahogyan az általunk említett munkák – még csak alkalmoszerű, kicsinyke kezdemények voltak. Amint az alábbiakból kiderül, a valódi egyháztörténetekre még csaknem egy évszázadot kellett várni.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter: *Az mostan tamat uy tudomaniok hamissaganak tiiz nulvan valo bizonisaga...* Graz, 1605. Kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*. S. a. r. AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil. Közrem. BÁTHORY Orsolya – TÖMÖSVÁRI Emese. Budapest, 2001. (Pázmány Péter művei). Tanulmányunkban a kritikai kiadást használjuk (továbbiakban: *Tíz bizonyosság*). A mondott helyet lásd uo. 63. A szövegrészhez fűzött bőséges tárgyi jegyzetanyagot lásd PÁZMÁNY Péter: *Tíz bizonyosság (1605). Jegyzetek a szövegkiadáshoz*. Szerk. AJKAY Alinka. Közrem. BÁTHORY Orsolya – VARÁNYI Orsolya. Budapest, 2012. (Pázmány Péter művei) 56–58. A *Kalauz*ban lévő vonatkozó részt lásd PÁZMÁNY Péter: *Igazságra vezérlő kalauz*. In: Pázmány Péter... összes munkái. III. Budapest, 1897. 306–307. A *Tíz bizonyosságra* lásd BITSKEY István: *Pázmány grazi vitairatai*. In: Uő: *Eszmék, művek, hagyományok*. Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról. (Bibliotheca Studiorum Litterarium 7.) Debrecen, 1996. 161–178, különösen 168–170.; AJKAY Alinka: *Pázmány forráshasználata a Tíz bizonyosság című vitairatban*. In: *Textológia és forráskritika. Pázmány-kutatások 2006-ban*. Szerk. HARGITTAY Emil. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok.) Piliscsaba, 2006. 31–37. A *Kalauz*ról nemrég megjelent tanulmánykötet: *Útmutató. Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzjáról*. Szerk. MACZÁK Ibolya. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok.) Budapest, 2016.

el (Pázmány *Tíz bizonyossága* vagy *Kalauza* alapján) magyar nyelvű krónikájában, kiegészítve néhány adalékkal.¹⁶

A 17. század folyamán református részről többen is kísérletet tettek az események rekonstruálására, kisebb-nagyobb sikerrel. 1637-ben publikált Perkins-fordításának előszavában Iratosi T. János részben támaszkodik az Istvánffy-féle – Pázmány által közvetített – adatokra, de már túl is lép rajtuk, s számos reformátort felsorol. Emellett megpróbálkozik azzal, hogy az új tanok terjedésének folyamatát rekonstruálja, és az egyházzá szerveződést is bemutassa. Iratosi természetesen máshogyan magyarázza a reformáció térnyerését, mint Pázmány. Nála a főurak Mohács után nem az egyházi birtokokat ragadozták, hanem rájöttek, hogy a vereséget a „bálványozás”, vagyis a régi egyház bűnei okozták, továbbá „... látván ott [Mohácsnál – T. G.] az pispököknek s nevezet szerént Tomori Pál barátinak nagy veszedelem szerzését”, evangélikus prédikátorokat hívtak magukhoz.¹⁷

1638. évi prédikációs kötetének előszavában Geleji Katona István tovább formálja a reformáció protestáns narratíváját. Idéz ugyanis egy *Modus et tempus reformationis religionis apud Hungaros* című kéziratot, amely ismét az Istvánffy-narratívával indít, vagyis a püspöki javak elfoglalásával (és Istvánffy adatait is sorolja fel). A kézirat szerzője azonban ezt nem kapzsisággal magyarázza, hanem ésszerű és egyöntetű döntés eredményeként, a papok harcolásának megakadályozása és az igazságosabb elosztás céljából. Vagyis

¹⁶ PETHŐ Gergely: *Rövid magyar cronica...* Bécs, 1660. Újabb kiadása: Uő: *Rövid magyar kronika...* Cassán, 1729. Az alábbiakban ezt a kiadást használjuk. A mondott helyet lásd uo. 103–104. Pethőre és művére újabban lásd NAGY Levente: *Pethő Gergely Rövid magyar krónikája és a költő Zrínyi Miklós. Irodalomtörténeti Közlemények* 102. (1998) 285–300. Bizonyos, hogy Pethő Pázmány alapján dolgozott, mivel szerkezetileg azonos felépítésű kettejük beszámolója (s egyben eltér Istvánffytól), továbbá hasonló kifejezések is találhatók bennük. Pázmánynál a *Tíz bizonyosságban* („oluasá megh kerlec, Magiar országba, hani Vr vagion ezeknec maradeki keozsül”), illetve a *Kalauzban* használt fordulat („számláld meg, hány úr vagyon Magyar-országban azok maradeki közzül, kik a püspökségeket elragadozák...”) nagyon hasonlóan szerepel Pethőnél („De kérlek, ezeknek az uraknak, kiket mostan említettem maradekiban, mutas mostan bátor csak egyet, avagy kettőt”), viszont ilyen formában nem szerepel Istvánffynál, csak az, hogy a reformációt támogató családok kihaltak. Lásd PÁZMÁNY: *Tíz bizonyosság... i. m.* 63.; Uő: *Kalauz... i. m.* 307.; PETHŐ: *Rövid magyar... i. m.* 103–104. Vő. NAGY: *Irreperunt i. m.* 88. (Aki szerint Pethő Gergely közvetlenül Istvánffy levele alapján írt a honi reformációról.)

¹⁷ IRATOSI T. János: *Az ember eletenek bodogul valo igazgatasanak modgyarol...* Lőcsén, 1637. A7r–A7v. A magyar reformációról szóló teljes szakaszt lásd uo. A5v–B2v. Személyére lásd ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest, 1977. 278.; az általa közvetített történeti hagyománnyal kapcsolatban lásd DIENES Dénes: *A történelmi Tiszáninmeni Református Egyházkerület a 16. században. (I.)* *Historia Ecclesiastica* 2. (2011/1) 3–68, itt 19–20.

úgy tűnik, hogy már ekkor megindult bizonyos eszmecsere a reformáció okairól, kezdeteiről. A mondott kéziratban egyébként vannak szerény többletek Istvánffyhoz és Iratosihoz képest is (reformátorok felsorolása, erdői zsinat, egervölgyi hitvallás).¹⁸

Amit Geleji Katona előszaváról, illetve annak vonatkozó részéről megállapítottunk, nagyjából ugyanúgy elmondható Szilágyi Benjámintól – aki egyébként a puritán tanok követőivel polemizál –, Pósa-házi János és Szathmárnémeti Mihály munkáinak egyháztörténeti vonatkozású részéről vagy éppen Tolnai István 1679. évi református *Kalauzáról*. E szerzők többnyire szintén ismerték és felhasználták az Istvánffy- és Pázmány-féle narratívát, s azt saját szájuk íze szerint magyarázták, de eközben mind több és több adatot sikerült összeszedgetniük a reformáció korának lelkészeiről, tanítóiról és a korabeli zsinatokról.¹⁹ A felgyűlt ismeretanyag azonban még mindig csak egy-egy előszóra vagy éppen fejezetre volt elég, s rengeteg az ismétlődő, egymástól átvett információ; nagyobb lélegzetű vállalkozásra egyelőre nem volt szándék és igény. Elég csekély kezdemények figyelhetők meg a lutheránus oldalon is. Megemlíthető ezek között Samuel Pomarius, az eperjesi kollégiumba hívott német professzor *Hexas disputationum* (1669) című művének előszava, amelyben az 1590–1614 közötti időszak egyházszervezéséről, zsinatairól, illetve a már említett lutheránus–filippista küzdelmekről ír.²⁰

¹⁸ KATONA de Gelej, Stephanus: *Praeconiium Evangelicum... tomus primus, seu, pars hyemalis ac vernalis...* Albae-Iuliae, 1638. b2r–v. Személyére és munkásságára lásd újabban HELTAI János: *Geleji Katona István, mint udvari prédikátor*. In: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Szerk. SZABÓ András. Budapest, 2005. 149–163.; a *Praeconiium* előszavára más vonatkozásban lásd TÓTH: *Szent István... i. m.* 81–82.

¹⁹ Szilágyi Benjámintól művét (*Acta synodi nationalis Hungaricae seu historica descriptio actorum synodaliūm...*), illetve annak egy részét Finkey Pál fordításában lásd [ERDÉLYI János:] *Magyar egyháztörténeti kútfők*. Sárospataki Füzetek 1. (1857–1858) 161–177, 335–349. A vonatkozó részt lásd uo. 163–167. A további felsorolt szerzők és munkáik vonatkozó része: PÓSAHÁZI János: *Igazság istájpja, avagy olly catechismusi tanítás, mellyben a' keresztyén reformata vallás böven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen... öltalmaztatik*. Saros-Patakon, 1669. 174–179.; SZATHMÁRNÉMETI Mihály: *A Négy evangelistak szerént való Dominica...* Kolosvaratt, 1675. (c)1v–(c)4r.; TOLNAI F. István: *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány 's vallás utára vezető és az eltvelyedésről jó utban hozó kalauz...* Kolosvaratt, 1679. 561–581.

²⁰ POMARIUS, Samuel: *Hexas disputationum...* Cassoviae, 1669. A3r–C3r. „Egyháztörténeti” munkássága átnyúlik a gyászévtized korszakába, ugyanis az eperjesi iskolát a jezsuiták 1671-ben elfoglalták, s neki távoznia kellett tanártársaival együtt – amely sorsfordulatot egy külön műben is megörökítette (*Acta tragica deformationis Eperiensensis*. Wittenberg, 1673.). Még lásd ZOVÁNYI: *i. m.* 482.; NÉMETH S. Katalin: *Pomarius, Samuel*. In: MAMÚL IX. 222–223.

A módszeres adatgyűjtés és a nagy egyháztörténetek megjelenése protestáns oldalon 1670 után

Az 1670-es években köszöntött be a nagy összefoglalások kora. A „gyász-évtized”, a honi protestáns egyházak tíz éven át tartó – majd később finomabb eszközökkel folytatódó – üldözése, a tömeges templom- és iskola-foglalások időszaka arra készítette a református és evangélikus egyház képviselőit, hogy saját múltjukat a saját értelmezésükben papírra vessék, s egyben leltárt készítsenek a veszteségekről, illetve az őket ért méltánytalanságokról. Emellett a gályarabságra ítélt lelkészek egész Európában visszhangzó botránya felkeltette a külföld figyelmét is a honi protestáns egyházak sorsa iránt – vagyis egy határozott kívülről jövő igény is volt. Létezett azonban egy általános jellegű érdeklődés is a külhoni történészek részéről. Johannes Laetus (Johannes de Laet, 1581–1649) németalföldi historikus 1643-ban kiadott egyetemes egyháztörténetében azt nyilatkozta, miszerint a protestáns egyházak közül csak a magyarországiét nem tudta bevenni művébe, mert arról tudomása szerint nem írtak semmit. Később, immár a századfordulón, Daniel Ernst Jablonski, a jeles egyháztörténész szintén érdeklődött a magyarországi protestánsok históriája felől, s magyarországi kapcsolatot keresett adatgyűjtéséhez.²¹ Tehát a gyászévtized eseményei csak felerősítették a külhoni egyháztörténészek, teológusok már egyébként is meglévő sürgető érdeklődését.

A sort református oldalon Kocsi Csergő Bálint kezdte. *Narratio brevise* inkább a gályarab-irodalomhoz kapcsolódik, de az 1677. évi *Brevis delineatio* című művében már a magyarországi református egyházszervezet bemutatására is vállalkozott.²² Ezután következett Pápai Páriz Ferenc, aki 1684. évi *Rudus redivivum*ában az első önálló egyháztörténetet adta, elmondása szerint

²¹ Minderre még lásd RITOÓK Zsigmondné: *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*. Magyar Könyvszemle 89. (1973/2) 175–185.; (1973/3–4) 364–376, itt 180–182, 185.; TÓTH: *Szent István... i. m.* 96.

²² Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevise* latinul először Debreceni Ember Pál egyháztörténetében jelent meg. [DEBRECENI EMBER, PÁL] – LAMPE, Fridericus Adolphus: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...* Trajecti ad Rhenum, 1728. 746–919. Kocsi Csergő Bálint egyháztörténeti munkája: MIKLÓS Dezső: *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet. A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania” c. műve 1677-ből*. Budapest, [1993.] *A Narratio brevis* jelentőségére, illetve Bod Péter által készített magyar fordítására lásd BRETZ Annamária: *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*. Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004/3) 340–347.

Johannes Laetus bírálata hatására.²³ E műnek még elég komoly „gyerekbetegségei” vannak. Kusza a mű szerkezete, forrásközlések és elbeszélő részek váltakoznak, a kezdetek bemutatásánál pedig még mindig az Istvánffy–Pázmány-féle narratíva jelenik meg, igaz, már a Geleji Katona-féle hangszerelésben.²⁴

Őt követte aztán Debreceni Ember Pál egyháztörténete, akit Laetus kritikája, Pápai Páriz példája és Jablonski megkeresése is ösztönzött.²⁵ A református lelkész-író széles forrásbázison alapuló, sokoldalú egyháztörténetet szerkesztett. Az elpusztíthatatlan Istvánffy–Pázmány-féle elbeszélés az ő művében is feltűnik,²⁶ de ezt már csak a kuriózum kedvéért említem. A nyomtatásban 919 oldalra rúgó nagy munka mintegy felét bőséges forrásközlésekkel tűzdelt, évek szerinti krónika alkotja egészen 1728-ig,²⁷ míg a fennmaradó részt sokoldalú adattár teszi ki. Az ő nyomdokain halad később Bod Péter egyháztörténete is, amely azonban csak a 19. század végén jelent meg.²⁸

A gyászévtized és az ezzel együtt járó tömeges emigráció sokja az evangélikus értelmiséget is felrázta, s egyháztörténetek írására ösztönözte. Id. Burius János (1636–1688) külhonban, száműzetésben gyűjtött adatokat

²³ A szerző által átdolgozott és bővített magyar változat: PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Romlott fal felépítése*. 1685. Közli: THURY Etele. In: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. Szerk. STROMP László. V. évfolyam. Budapest, 1906. 129–181.

²⁴ Lásd uo. 142. A műre még lásd NAGY Géza: *A református egyház története 1608–1715*. I–II. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. II. 250–251.; RITOÓKNÉ: *i. m.* 180.

²⁵ Lásd DEBRECENI EMBER–LAMPE: *i. m.* Nemrég megjelent fordítása: DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Ford. BOTOS Péter. S. a. r. DIENES Dénes [et al.]. Sárospatak, 2009. Debreceni Ember Pál életére és prédikációira lásd CSORBA Dávid: *„A’ sovány lelkét meg-szépíteni”*. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. (Nemzet, egyház, művelődés V.) Debrecen, 2008. 192–261. A szerzőt ért ösztönző hatásokra lásd TÓTH: *Szent István... i. m.* 96.

²⁶ Lásd DEBRECENI EMBER–LAMPE: *i. m.* 67.

²⁷ Debreceni Ember Pál veje, Szatmári Paksi Mihály a művet kiegészítette saját koráig, majd Friedrich Adolf Lampe német professzor további kiegészítéseket írt hozzá, és végül 1728-ban rendezte sajtó alá. A keletkezéstörténetre lásd RITOÓKNÉ: *i. m.* különösen 368.

²⁸ Petrus Bod: *Historia Hungarorum ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora, ex monumentis partim editis, partim vero ineditis fide dignis collecta*. Ed. L. W. E. RAUWENHOFF, adjuvante Carolo SZALAY. Tom I. Lugduni Batavorum, 1888. Bod Péter történetírására lásd GUDOR Kund Botond: *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Cluj–Napoca, 2008.; UÓ: *Az erdélyi románok tudományos történetírója: Bod Péter (1712–1769), a magyarigeni református lelkész*. In: BOD Péter: *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve (1745, 1764)*. *Az erdélyi oláhok uniáztatásokról való rövid história (1745)*. *Az Erdélyben lakó románok rövid története – Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia (1764)*. Latinból ford., gond. és előtanulmány-nyal ellátta: IMREGH Monika. Szerk., előtanulmány, jegyz.: GUDOR Kund Botond. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2012. 7–32.

egyháza történetéről, és azon belül is elsősorban a gyászévtized eseményeiről, illetve mérte fel az egyházban esett károkat.²⁹ Ehhez kapcsolódik Czvittinger Dávid 1711-ben, aki *Specimenjében* bújtatott exuláns-történetet is ad, hosszú életrajzokban ismertette a hazájukból elüldözött evangélikus lelkészek és tanítók munkásságát.³⁰ A nagy egyháztörténetig evangélikus oldalon Krmann Dániel, a hányatott sorsú miavai lelkész jutott el, illetve Georg Haner, aki az erdélyi evangélikus egyház történetét jelentette meg 1694-ben.³¹ Fontos munka még az Okolicsányi Pál által 1704-ben szerkesztett *Historia diplomatica*, amely az evangélikus és református egyház külső történetét, vagyis a világi hatóságokhoz való viszonyukat, a velük kapcsolatban hozott törvényeket tartalmazza.³² Egyébként a református és az evangélikus egyháztörténetek is kéziratban maradtak, vagy külföldön jelentek meg az 1670-es évek után; a honi megjelenítésre II. József koráig kellett várni.

A reformáció emlékezete a 17–18. századi katolikus történetírásban

Érdemes még egy pillantást vetni a korszak katolikus történetírására, mivel itt is változás tapasztalható a korábbi korszakhoz képest. 1699-ben a jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton külön is kiadta a magyar vonatkozású fejezeteket enciklopédikus művéből, a *Curiosiora et selectiora* című

²⁹ BURIUS, Johannes: *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae...* Ed. LICHNER, Paulus. Posenii, 1864. Ebben a kiadásban viszont csak az 1673–1688 közötti események elbeszélése van benne, noha a *Micae* korábbi eseményekre is kiterjed. A *Micae* kéziratosa másolataira lásd CSEPREGI: *A reformáció nyelve...* i. m. 308–309. Személyére és művére, elsősorban a *historia litteraria* vonatkozásában: TARNAI Andor: *A magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulása*. In: Uő: *Tanulmányok...* i. m. 32–87, itt 45–50.

³⁰ CZVITTINGERUS, David: *Specimen Hungariae literatae...* Francofurti et Lipsiae, 1711. Személyére és művére bővebben lásd S. SÁRDI Margit: *Czvittinger Dávid bizonyossága*. *Irodalomtörténet* 9. [59] (1977/1) 3–17.; TARNAI Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a Specimen.)* In: Uő: *Tanulmányok...* i. m. 88–115.; TÓTH: *Szent István...* i. m. 66–69.

³¹ Krmann kéziratban maradt művére (*Hungaria evangelica, sive Historia Evangelica Jesu Christi in Hungaria et provinciis eius*) lásd ZSILINSZKY Mihály: *Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei*. 1663–1740. (A Luther-Társaság XXXV. kiadványa) Budapest, 1899. 83–94. Haner munkája: HANER, Georgius: *Historia ecclesiarum Transyloanicarum, inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora*. Francofurti et Lipsiae, 1694. Hanerre és művére újabban, további irodalommal lásd TÓTH: *Szent István...* i. m. 85–86.

³² [OKOLICSÁNYI, Pál:] *Historia diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*. [S. l., s. n.], 1710. Okolicsányi életrajzi adatait lásd HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. S. a. r., kieg., bev. MÉSZÁROS Kálmán. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) Budapest, 2005. 313–314. A szerzőről és művéről nemrég magunk tartottunk előadást, amely remélhetőleg rövidesen nyomtatásban is megjelenik.

munkából; e kiadvány egyik „katalógusában” azt mutatta be, miféle lázadások, zendülések, pusztítások, háborúk, zavargások, prédálások, s más bajok történtek Magyarországon az „új eretnkségek” miatt.³³ Ez is egyfajta egyháztörténet, bár egyértelműen polemikus tónussal. Az erőteljes negatív kontextus a 18. században változatlanul megmaradt. Pethő Gergely krónikájának 1734. évi kiadásában az ugyancsak jezsuita Spangár András összeállította a „Magyar és Erdély országi eretnekek és eretnkségek krónikáját”, amely bár ugyanolyan elfogult és megbélyegző, mint Szentiványi említett sorai, de a húsz oldalnyi szöveg már legalább némi érdeklődésről, kutatómunkáról tanúskodik.³⁴

Hasonló elmozdulás látható a jezsuita Timon Sámuel magyar történeti kronológiájában, az *Epitoméban*.³⁵ Természetesen a téma kiegyensúlyozott, elfogulatlan tárgyalását hiába várnánk tőle, de a kötelező negatív jelzők és kiszólások mellett már nála is érzékelhető bizonyos törekvés a jelenség meg-

³³ „Catalogus LXXIX. seditionum, rebellionum, vastationum, bellorum, tumultuum, depraedationum, et aliorum malorum in Hungaria, ex occasione novarum haeresium.” Lásd SZENTIVÁNYI, Martinus: *Dissertatio Paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae. Ex parte prima Decadis tertiae Curiosorum, et selectiorum, variarum scientiarum miscellaneorum*. Tyrnaviae, 1699. 186. A katalógust lásd uo. 186–194. Érdekes módon az Istvánffy–Pázmány-féle narratíva még itt is felbukkan, amikor a kolostorok pusztulásának okait vizsgálja. Lásd uo. 126. Szentiványira jóformán máig alapvető: SERFŐZŐ József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század küzdelmeiben*. (Publicationes ad historiam S. J. in Hungaria illustrandam – Kiadványok a Jézus-társasága magyarországi történetéhez. Lucubrationes – Tanulmányok 17.) Budapest, 1942. Még lásd TÓTH Gergely: *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzal*. In: *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. Szerk. GÓZSY Zoltán – VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII.) Pécs, 2009. 103–119, itt 108–109.

³⁴ SPANGÁR András: *A' magyar kronikanak a' mellyet elsőben meg-írt, s' kibocsátott ... Petthő Gergely 373. esztendőtil fogva 1626. esztendeig ... továbbá való terjesztése avagy Negyedik, ötödik és hatodik része ... íratott és szép taldalékokkal szaporított Spangár András jesuivita által*. Cassan, 1734. A mondott részt lásd uo. 150–169. A műre újabban, további irodalommal lásd LAJTAI L. László: *„Magyar nemzet vagyok.” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. (Eszmetörténeti Könyvtár 18.) Budapest, 2013. 92.; TÓTH: *Szent István... i. m.* 37–38.

³⁵ TIMON, Samuel: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum...* Cassoviae, 1736. Az *Epitomé*ra és Timonra legújabbán lásd BENEI Bernadett: *„Non tam stylo, quam veritati studuit.” Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum c. munkájában*. In: *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. KASZA Péter – KISS Farkas Gábor – MOLNÁR Dávid. (Convivia Neolatina Hungarica 2.) Szeged, 2017. 53–59.

értésére, dokumentálására – vagy inkább, fogalmazzunk úgy, megfelelő színben való láttatására.³⁶ Forrásai az erdélyi reformáció kapcsán a fentebb már említett Haner és *Historiája*, illetve a Hanerrel jó kapcsolatot ápoló jezsuita atya, Bzensky Rudolf valamely kéziratosa munkája volt: ezek segítségével meglehetősen részletesességgel ismertet egyes ottani történéseket.³⁷ A magyar királyságban zajló reformáció kapcsán már nincs ilyen jó kútfője (Debreceni Ember Pál műve láthatóan még nem jutott el hozzá), így erre vonatkozó adatai töredékesebbek, szegényesebbek.

E rövid körkép alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. századi katolikus historikusok is elkezdtek foglalkozni a honi reformációval mint történeti eseménnyel. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a jezsuita atyák által ekkoriban művelt magyar história a katolikus restaurációnak, illetve a protestáns ellenfelek történeti érvekkel való legyőzésének volt az eszköze.³⁸ A reformáció ábrázolása is a fenti céloknak felelt meg: az említett katolikus szerzők elbeszélése szerint a „hitújítók” és híveik eretnek tévtanokat terjesztettek, zavargásokat okoztak és üldözték a katolikus papokat, sőt, a híveket is (így az 1670-es évektől kezdődő erőszakos ellenreformáció is pusztá revansnak tűnhetett az akkori olvasó szemében).

Áttekintésünket néhány tanulság levonásával zárhatjuk. Egyrészt a magyarországi reformáció emlékezete, dokumentálása a 18. század végéig jobbra megmaradt a protestáns egyháztörténet-írásán belül: a világi történetírásban csak esetlegesen került tárgyalásra. Másrészt a katolikusok által szerkesztett teológiai, egyháztörténeti munkákban, illetve az általuk írt politikatörténeti művekben mindig negatív színezetben tűnt fel a reformáció folyamata, amely ábrázolás a 17. század végétől egyértelműen a katolikus restauráció

³⁶ Egy példa a sok közül: a kálvini reformációt terjesztő Kálmáncsehi Sánta Márton tanításainak rövid ismertetése után Timon megjegyzi, hogy ennek az „átkozott dogmának” sok követője akadt, de mindezt „eme század vakságát” okolja: „*Habit tamen [Kálmáncsehi Sánta Márton – T. G.] sui detestabilis dogmatis (quae caecitas huius saeculi fuit) multos sectatores.*” Lásd TIMON: *Epitome... i. m. 167.*

³⁷ Az egyik helyen Bzensky művéről csak annyit ír, hogy *ex M. S. Patr. Rudolphi Bzenski* (lásd TIMON: *i. m. 107.*), míg máshol *Collectanea* néven hivatkozik rá (Lásd *uo. 120, 166.*). E mű azonosítása további kutatást igényel. Bzensky történetírói munkásságára és kéziratban maradt műveire lásd MOLNÁR Antal: *Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények.* In: *Uő: Lehetetlen küldetés... i. m. 213–223.*

³⁸ Lásd MOLNÁR: *Lehetetlen küldetés... i. m. 213–215.*; TÓTH: *Katolikus egyháztörténet... i. m. 108–109.*

jogosságának igazolásaként fogalmazódott meg. Végül érdemes még megemlíteni a protestáns egyházon belül a reformáció történeti feldolgozásának megkésetttségét, fejletlenségét. Az események áttekintésére tett első kísérlet – részben Istvánffy és Pázmány nyomán – a református Iratosi T. Jánostól származik 1637-ből, de ez is csupán néhány oldalt tett ki. Mint láttuk, ez a szűkös ismeretanyag alig-alig bővült, egészen Debreceni Ember Pál 18. század eleji munkájáig – és az evangélikus egyházban hasonló megkésetttség tapasztalható. A 19. század protestáns és katolikus egyháztörténeteinek tehát nagy lemaradást kellett behoznia.